

लोकसंस्कृते: मूलतत्त्वानि

अश्वनी* डॉ. बहुरन सिंह पटेल**

* शोधार्थी (संस्कृत व्याकरण) शासकीय दूधाधारी श्री राजेश्री महन्त वैष्णवदास स्नातकोत्तर संस्कृत महाविद्यालय, रायपुर (छ.ग.) भारत

** विभागाध्यक्ष (व्याकरण) शासकीय दूधाधारी श्री राजेश्री महन्त वैष्णवदास स्नातकोत्तर संस्कृत महाविद्यालय, रायपुर (छ.ग.) भारत

शोध सारांश – विभक्तं सर्वं विश्वं व्यक्तिं समग्रं च द्विधा। अयं संसारः चराचरः, दृश्यमानः अदृश्यः, सूक्ष्मदर्शी, बृहत् इत्यादिभिः तत्त्वैः निर्मितः अस्ति। अस्य केचन मूलभूततत्त्वानि, केचन सामान्यतत्त्वानि च सन्ति। यावत् लोकसंस्कृतेः विषयः अस्ति तावत् अस्मिन् अनेके घटकाः तत्त्वरूपेण समाविष्टाः सन्ति। लोकशब्दः एव तत्त्वसमूहं वाचयति। अस्य विविधता, एकता, बहुलता च अस्ति। रूप, वर्ण, जाति, स्वभाव, संस्कार, शरीर संरचना, व्यवहार, शिक्षा, दीक्षा, संस्कार-पुरुषार्थ, आश्रम व्यवस्था, साहित्य, कला, लोकमनोरञ्जन आदि सर्वेषु लोकसंस्कृतेः तत्त्वानि सन्ति।

लोकसंस्कृतिः स्थानं, कालः, परिवेशः, प्रकृतिः, धर्मः इत्यादयः मुख्यतत्त्वेषु आधारितः अस्ति। समाजशास्त्रज्ञाः मन्यन्ते यत् मनुष्येण भौतिकजगति स्वस्य आवश्यकतानां पूर्तये, सुरक्षायाः कृते, कालान्तरेण निर्मितस्य धरोहरस्य च कृते ये सम्झीताः कृताः, ते अस्माकं संस्कृतिस्य मूलभूताः कारकाः सन्ति। लोकसंस्कृतिः बहुवर्णीयः पटः इव अस्ति यस्मिन् विविधवर्णसूत्राणां प्रयोगः भवति। लोकाचाराः परम्पराश्च बहुविधाः बहुवर्णाः च सन्ति। संक्षेपेण बहुवर्णजीवनं यथार्थजीवनमिति चेत्, तर्हि अतिशयोक्तिः न भविष्यति।

शब्द कुंजी – प्रकृतिः, विविधतायां एकता, मानवता सहिष्णुता च, आध्यात्मिक विकासः, सत्यत्वम्।

प्रस्तावना – लोकसंस्कृतेः अनेके विद्वांसः लोकसंस्कृतेः तत्त्वानि स्पष्टीकृतवन्तः। भारतीयऋषयः अध्यात्मं, आस्था, धर्मः, शुद्धजनव्यवहारः इत्यादयः लोकसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि इति मन्यन्ते। सर्वेषु प्रकृतिः अग्रणी अभवत् लोकसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि-

प्रकृतिः – प्रकृतिः लोकसंस्कृतेः मुख्यतत्त्वम् अस्ति। जन्मतः मृत्युपर्यन्तं प्रकृतेः अङ्गे वसति, विविधानि कार्याणि च करोति मानवः। मनुष्यः द्विविधवातावरणे निवसति, एकं प्राकृतिकं अपरं मानवनिर्मितं कृत्रिमम्। प्राकृतिकपर्यावरणविघ्नानाम् सामना कर्तुं आवश्यकतानां पूर्तये च मनुष्यः अनेकानि समाधानं प्राप्नोत्, प्राकृतिकसंसाधनानाम् उपयोगं कृतवान्, कालान्तरेण तान् अग्रिमपीढीं प्रति स्थानान्तरितवान् एवं प्रकारेण एतत् वंशजं पुस्तिकाभ्यां वंशवस्तुभूतम्। समस्तस्य जगतः संस्कृतिः वनपर्वतनदीसमुद्रादिसमीपे आरब्धा। एतत् सर्वं लोकसंस्कृतिः इति वक्तुं अनुचितं न स्यात्। अद्यत्वे अपि आदिवासीसंस्कृतौ प्रकृतेः मौलिकतत्त्वानि स्पष्टतया दृश्यन्ते।

प्रकृतिः किम् ? ये तत्त्वानि अस्माकं परितः प्रसृतानि सन्ति तेषां प्रजापतिः ईश्वरः, ते प्रकृतिः इति उच्यन्ते। प्रकृष्ट रूपस्य कृतिः प्रकृतिरिति कथयते। वैसे प्रकृति इत्यपि प्रकृति इत्यर्थः। हिन्दी-संस्कृत-आङ्ग्लादिभाषा-लेखकैः प्रकृत्याः ये तत्त्वानि गृहीताः ते सन्ति - नदी, वनम्, समुद्रः, पर्वतः, भूमिः, आकाशः, वृक्षः, वनस्पतिः, सौरमण्डलम्, अहोरात्रि इत्यादि।

प्रकृतिपूजा लोकसंस्कृतेः मुख्यतत्त्वम्-अस्माकं तीर्थयात्राः उत्सवाः च प्रकृतिपूजायाः प्रतीकाः सन्ति। प्रायः सर्वाणि तीर्थयात्राः नदीतीरेषु पर्वततीरे वा भवन्ति। सर्वे उत्सवाः कस्मिन्चित् ऋतौ वा अन्यस्मिन् वा पतन्ति। तेषां विशेषः अस्ति यत् ते मनुष्यस्य हृदयं प्रत्यक्षतया प्रभावितं कुर्वन्ति। शरदपूर्णिमायां प्रकृतेः सौन्दर्यं मनोहरं भवति। वसन्तऋतुवर्णनं श्रेष्ठम्।

वसन्तसौन्दर्यं सर्वत्र राज्यं करोति। अस्माकं विजयदशमी, दीपावली, होली इत्यादयः उत्सवाः अस्माकं जीवने नवीनशक्तिं प्रविशन्ति। एते सर्वे आनन्दं जनयन्ति, परस्परं सुखस्य सद्भावनायाश्च सन्देशं च आनयन्ति। अध्यात्मः भारतीयसंस्कृतेः आत्मा, निधिः च, सम्पूर्णं विश्वे नूतना दिशां दत्तवती अस्ति। ब्रह्माचार्यशब्दस्य पर्यायः अन्यस्मिन् विदेशीयभाषायां न दृश्यते। अस्य अर्थः एतावत् विस्तृतः यत् जीवनस्य प्रत्येकं पक्षं प्रभावितं करोति। एषः एव भारतीयसंस्कृतेः मूलभूतः आदर्शः अभवत् भारतीयजीवनस्य मुख्यं वैशिष्ट्यं स्वच्छतायाः नियमाः इत्यादयः सन्ति प्रत्येकं भोजनात् पूर्वं स्नानं भोजनानन्तरं गार्गलं करणं, परस्परं प्रयुक्तपात्रेभ्यः जलं न पिबितुं भोजनं न खादनं च, एतानि सर्वाणि वस्तूनि केवलं भारते एव दृश्यन्ते। अन्येषु संस्कृतिषु कान्तेन सह अर्थः, प्रियेन सह अर्थः भोजनं च कैशनम् अस्ति।

विविधतायां एकता – अस्माकं भारतदेशस्य विशेषः अभवत् लोकसंस्कृतेः स्थितिः अपि तथैव अस्ति। जगतः अर्थः नानात्वम्, किन्तु सर्व्वं नानातत्त्वं सामञ्जस्यं कृत्वा एकं भवति। अस्माकं शास्त्रेषु उक्तम्-

वेदः विभिन्ना, स्मृतयोर्विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मार्तिनाभिन्नम्।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायन, महाजनो येन गतो स पन्थाः॥

देशस्य भिन्नाः प्रान्ताः, भिन्नाः वातावरणाः, भिन्नाः जलवायुः, विविधाः भूभागाः च सन्ति। क्वचित् पर्वताः क्वचित् वनानि क्वचित् समतलं कुत्रचित् मरुभूमिः। केषुचित् स्थानेषु रूक्षभूमियुक्ताः क्षेत्राणि दृश्यन्ते। एतादृशे परिस्थितौ राम-कृष्ण-सीता-सावित्री-नाम्ना जनानां नामकरण-संस्काराः विविध-प्रकार-आचरण-वेष-पर्व-जीवनशैल्याः च भवन्ति स्म। जैन, बौद्ध, शैव, शक्त, वैष्णव, इस्लाम, ईसाई आदि विभिन्न धर्म अनुयायिनः एकत्र वसन्तः आगताः सन्ति। काले काले ये विग्रहाः भवन्ति ते धार्मिकविमर्शेषु एव सीमिताः सन्ति। न कश्चित् परस्परं नाशं कर्तुं प्रयतितवान् भारतस्य उदारपरोपकारः, शरणार्थीनां प्रति प्रेम च विदेशिनां, अन्यधर्मानुयायिनां च

अत्र शान्तिं सुखं च वसितुं आश्रयं दत्तवान्।

मानवता सहिष्णुता च- मानवतायाः सहिष्णुतायाः च मूलभूततत्त्वानि भारतीयलोकसंस्कृतौ रत्नमुक्तिवत् तारितानि सन्ति। दया, साहाय्यम्, अहिंसा, क्षमा, एते सर्वे मानवतायाः सहिष्णुतायाः च पर्यायाः सन्ति। मानवता मानवता च अतीव दुर्लभानि तथ्यानि सन्ति। अस्माकं लोकसंस्कृतौ जनकत्याणस्य भावः अस्याः लोकसंस्कृतौ मानवता पूर्णतया समाविष्टा इति तथ्यस्य प्रमाणम् अस्ति। अज्ञातव्यक्तिं शरणं दत्त्वा, यथाशक्ति साहाय्यं कृत्वा, सर्वेषां दुःखेन दुःखं अनुभवन्, यदि एषा मानवता न भवति तर्हि किम्? संस्कृतसाहित्ये प्रार्थनायां मानवतायाः विषये चर्चा कृता अस्ति-

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्ताम् न्यायेन मार्गेण महीं महीशाः।

गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु श तस्मादपि-

काले वर्षत, पर्जन्यः पृथ्वी सस्य शालिनी।

देशोऽयं क्षोभ रहितो स्यात् ब्राह्मणो सन्तु निर्भयाः ॥

एषा स्वस्तिभावना मानवतायाः एव सूचकम् अस्ति। अस्माकं शास्त्राणां मन्त्राः अपि मानवतायाः आपूर्तिः भवन्ति। स्वस्तिपाठमपि मानवकल्याणस्य निरपेक्षतया क्रियते। उदाहरणं प्रस्तुतम्-

ओइम् स्वस्ति नः इन्द्रो वृधश्रवा स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।

स्वस्ति नस्तक्षर्योः अरिष्ट नेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

प्रस्तुते स्वस्तिपाठे नः प्रयुक्तः यस्य अर्थः 'वयं सर्वे' इति। यतो हि लोकसंस्कृतिः विकासं इच्छति, तस्याः स्वभावः रचनात्मकः, न तु विनाशकारी, अतः मानवता तस्याः मूलतत्त्वम् अस्ति। मानवतायाः अनन्तरं सहिष्णुतायाः प्रश्नः आगच्छति। मानवता सहिष्णुता च परस्परं पूरकौ स्तः। अस्माकं संस्कृतिषु सहिष्णुता व्यापिपर्यन्तं पूरिता अस्ति। सहिष्णुतायाः कारणात् माता पृथिव्याः उपमा कृता अस्ति, परन्तु वर्तमानसभ्यतायां बालकाः परिचारिकाभिः पालिताः भवन्ति। ताः मातरः मातरः मातरः इति वक्तुं शक्यन्ते - ते मातृत्वस्य पूर्णतां न प्राप्नुवन्ति। मातृशब्दः अतीव विस्तृतः, आदरणीयः च अस्ति।

सहिष्णुतायाः मुख्यतत्त्वानि अस्माकं परम्परासु, धर्मेषु, कर्मसु, देवदेवतादिषु च चित्रितानि सन्ति। सहिष्णुतायाः मूलतत्त्वं प्रकृतौ अपि प्राप्यते। तूफानस्य समये ये वृक्षाः वनस्पतयः च नमन्ति ते उद्धारिताः भवन्ति, ये बृहत् वृक्षाः तेषां कठोरतायां स्थिराः तिष्ठन्ति ते भग्नाः भवन्ति। अस्माकं विषये किमपि अस्ति यत् अस्माकं अस्तित्वं न क्षीणं भविष्यति, अस्य पृष्ठतः उदारतायाः सहिष्णुतायाः च गुणः अस्ति। अनेकप्रहारानाम् सामना कृत्वा अपि अस्माकं लोकसंस्कृतिः सर्वोत्तमा अस्ति। वयं प्राणिनां मध्ये सद्भावनायाः, विश्वकल्याणस्य च विषये वदामः। पूजानन्तरं विजयनारासु घोषणासु च एतत् वस्तु प्रमुखतया दृश्यते- प्राणिनां मध्ये सद्भावना भवतु। जगतः कल्याणं भवतु।

आध्यात्मिक विकासः-कस्यापि देशस्य लोकसंस्कृतौ स्थानीयपर्यावरणेन सह आस्था इत्यादयः तत्त्वानि सन्ति, देशसमयः, रीतिरिवाजाः, विश्वासाः इत्यादयः सन्ति। लोकसंस्कृतौ यः बृहत्तमः तत्त्वः दृश्यते सः धर्मः अस्ति। धर्मस्य पक्षद्वयं भवति- एकः लौकिकः अपरः अलौकिकः। उभयोः परस्परनिर्भरः सम्बन्धः अस्ति। परलोकस्य नाशभयात् मनुष्यः यथाशक्ति विनाशकारीहिंसककर्माणि कर्तुं असमर्थः भवति, धार्मिकाचरणं च तस्य स्वभावः भवति। परलोकसम्बद्धानि सर्वाणि वस्तूनि आध्यात्मिकता उच्यन्ते। आध्यात्मस्य अर्थः अतीव विस्तृतः व्याप्तिः च विशालः अस्ति। अनेके मुनयः,

साधवः, महापुरुषाः, पण्डिताः च स्वविवेकेन विवक्षिताः। आत्मा वा ईश्वरसम्बद्धं ज्ञानं आध्यात्मिकता उच्यते। तानि सर्वाणि तत्त्वानि सर्वाणि च ज्ञानानि यानि शाश्वततत्त्वसम्बद्धानि सन्ति। अस्माकं देशः धर्मस्य देशः अस्ति। अत्र वेदोपनिषदेषु ऋषिसन्तवचनेषु च आध्यात्मस्य चर्चा कृता अस्ति। 'ईशवस्योपनिषद्' इत्यत्र उक्तमिदं वस्तु आध्यात्म इति प्रसिद्धम्।

ईशावास्यामिदं सर्वं यत्किञ्चित् जगत्यां जगत्,

तेन त्यक्तेन भुज्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।

यस्यार्थः- यज्ञेन सह किमपि सेवनं केवलं आध्यात्मिकतायां एव आगच्छति। आत्मा-ईश्वरस्य प्रकृतिपुरुषस्य वा विषयः अस्माकं उपनिषदेषु बहुविस्तारेण व्याख्यातः अस्ति। एतां भावनां जनानां मध्ये प्रवर्तयितुं सर्वदा प्रयत्नाः कृताः सन्ति। निर्गुणसम्प्रदायस्य साधूनां आध्यात्मिकशिक्षा क्रथमानं दुग्धं स्थापयितुं जलस्य सिञ्चनरूपेण कार्यं करोति। एवं उपसंहारे आध्यात्मिकपक्षः लोकसंस्कृतौ गभीररूपेण निहितः इति सिद्धं भवति। यदि आध्यात्मिकता विरक्तं भवति तर्हि संस्कृतिः निष्प्राणः भविष्यति।

सत्यत्वम्- अस्माकं वैदिकग्रन्थेषु प्रार्थना अस्ति-'असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मासृतां गमय' इत्यर्थः हे भगवन्, असत्यतः सत्यं प्रति अस्मान् नयतु। भारतीयदर्शनस्य मुख्यः सिद्धान्तः सत्यस्य मार्गस्य अनुसरणं भवति स्म। समाजनिर्माणप्रक्रिया, आचरणं, विचाराः, धर्मः, सर्वे सत्याधारिताः सन्ति। उपनिषदेषु अपि उल्लिखितं यत् गुरुः गुरुकुलेषु स्नातकानाम् दीक्षांतप्रवचनं निम्नलिखितप्रकारेण ददाति स्म- 'वेदमन्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशासित, सत्यं वद, धर्मं चर स्वाध्यायान मा प्रमदः।'

एतस्य वचनस्य अर्थः अस्ति यत् भारतीयानां प्रत्येकस्मिन् छिद्रे प्राचीनकालात् सत्यं निहितम् आसीत्। यदा प्रचारकाः, साधवः, धर्मगुरुः जनानां मध्ये किमपि वार्तालापं आरभन्ते स्म तदा ते सत्यं अग्रस्थाने एव स्थापयन्ति स्म। सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् भारतीयत्वस्य नारा आसीत् अद्यत्वे अपि तथैव अस्ति।

सत्यं किम् ? कस्यापि वस्तुनः वास्तविकस्थितिः सत्यम् एव। ज्ञानं सत्यं जलं सत्यं आत्मा सत्यं शरीरमिदं मर्त्यमिदं सत्यम्। यत् शिवं सुन्दरं च तत् सत्यम्। 'नहिं सत्यात् परो धर्मः' सत्यात् परं धर्मः नास्ति इत्यर्थः। सत्यं नित्यं नित्यं, न नश्यति कदापि। सरलम् अस्ति। अस्माकं लोकसंस्कृतौ अपि एषः प्रमुखः तत्त्वः इति ज्ञायते। सत्यम् आदौ एव अनुसृतम् अस्ति। कृष्णः, युधिष्ठिरः, हरिश्चन्द्रः, कर्ण इत्यादयः सत्यस्य पर्यायाः सन्ति। दशरथः सत्यसन्ध इति।

अस्माकं लोककथाः सत्यरक्षकैः पूर्णाः सन्ति। सर्वे रीतिरिवाजाः शैत्याः च सत्याधारिताः सन्ति। सत्यं वदन् सत्यस्य अनुसरणं पुरुषाय सुखं जनयति यशः च वर्धते, एतादृशः विश्वासः पूर्वमेव जनानां मनसि गभीरं निहितः अस्ति। सत्यं धर्मे आध्यात्मेषु च रत्नवत् प्रवणं भवति।

एतेभ्यः मूलतत्त्वेभ्यः विहाय अन्ये बहवः तत्त्वानि सन्ति ये लोकसंस्कृतेः आधारं सुदृढां कुर्वन्ति। लोक रीतिः, लोकगीत, लोकधर्म, कर्तव्य, ग्राम, देवता, कुलदेवता, इष्टदेवता इत्यादिषु श्रद्धा, विवाह, तनसुरे इत्यादि संस्कारेषु शुभ अवसरे क्रियमाणाः पूजा, संस्कारः, दानं, उपादान इत्यादयः, एते सर्वे लोकतत्त्वानि लोकसंस्कृतेः निधिः सन्ति। जादू-टोना, यन्त्र-तन्त्र-मंत्र, योग साधना, सर्वे लोक-संस्कृतेः क्षेत्रान्तरे आगच्छन्ति। सन्तानाम् उपदेशाः, ज्ञानस्य अविरामतृष्णा, ज्ञानप्राप्तिः च अस्मिन् सहायकाः भवन्ति। वर्ण-आश्रम-व्यवस्था, संस्कारादिकं प्रत्यक्षं परोक्षं वा प्रभावं जनयन्तः

कारकाः अपि लोकसंस्कृतेः तादात्म्यं भवन्ति।

सुव्यवस्था, सुरक्षा, राज्यजीवनं, सुसमये समृद्धिः एतादृशाः तत्त्वानि सन्ति ये लोकसंस्कृतेः सुदृढीकरणं स्थायित्वं च कुर्वन्ति। इतिहासः साक्षी यत् यदा यदा शासनव्यवस्थायां परिवर्तनं भवति, अराजकता, लुण्ठनम्, या लोकसंस्कृतेः लुण्ठादिपरिग्रहे आसीत् सा अपि क्षुब्धः एव आसीत्। अस्माकं लोकसंस्कृतेः विश्वासः अभवत् यत् सुविधायै, विघ्नान् दूरीकर्तुं च कस्यापि देवतायाः पूजा आवश्यकी अस्ति। अत एव श्री गणेशः उत्सवेषु अपि पूजितः पूजितः च भवति।

गोः भारतीयलोकसंस्कृतेः प्रतीकम् अस्ति। अस्माकं शास्त्रेषु पुराणेषु च गोः महत् महत्त्वम् अस्ति। वनयुगे अपि गोस्य महत् महत्त्वम् अस्ति। गोः मुख्यतया वनयुगे अपि पालितः आसीत्। गोमय रोगाणुनाशकं गोदुग्धं च अमृतवत्। भारतस्य ग्रामाः स्वतः एव संस्कृतिः। तेषां संरचना, शुक्लीकरणं, द्वारेषु स्वस्तिकात्पनाः मनः मोहयन्ति।

उपसंहार- उपसंहाररूपेण लोकसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि निम्नलिखितरूपेण निर्धारयितुं शक्यन्ते विविधतायां एकता। बाह्यरूपेण परिवर्तनं किन्तु मौलिकस्थिरता। मानवता सहिष्णुता च। प्रकृतेः पूजा। नित्यसत्यस्य आश्रयः

यत् सर्वदा सरलम्। सर्वविधज्ञानकलाकौशलयोः उन्नतिः। आध्यात्मिक विकास। संतानां, दार्शनिकानां, महापुरुषाणां च युगतः युगपर्यन्तं निरन्तरं उपस्थितिः। ज्ञानतृष्णा च यतो यत्र लभ्यते ततः प्राप्तिः। जनरक्षणं कुर्वन् नियमः।

उपर्युक्ताः मूलतत्त्वाः लोकसंस्कृतेः विविधपक्षं व्यवस्थितरूपेण प्रकाशयन्ति। एते मूलतत्त्वानि लोकसंस्कृतेः मूलरूपस्य पूर्णतां प्रददति।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. महाभारत, वनपर्व अध्याय 313, श्लोक 117
2. ऋग्वेद 10 वें मंडल 107वें सूक्त 6वां मन्त्र।
3. अथर्ववेद काण्ड 19वें, सूक्त 67, मन्त्र 1-2
4. ऋग्वेद 1 वें मंडल, सूक्त 89, मन्त्र 6
5. ईशावास्यउपनिषद् 1 मन्त्रवां।
6. बृहदारण्यकउपनिषद् 1 अध्याय, 3 ब्राह्मण, मन्त्र 28
7. तैत्तिरीयउपनिषद् - शिक्षावल्ली 1 अनुवाक का उत्तरार्ध।
8. महाभारत शान्तिपर्व अध्याय 162, श्लोक 21
